ЛІТЕРАТУРНО-НАУКОВА БІБЛЇОТЕКА. Ч. 114.
Відповідає за редакцію: Володимир Гнатюк.

Володимир Антонович.

Чари на Українї.

Переклав
Володимир Гнатюк.

ЛЬВІВ, 1905.

З друкарнї Наукового Товариства імени Шевченка
під зарядом К. Беднарського.

Переднє слово.

Отся праця проф. Володимира Антоновича написана і видана давно (1877 р.), та значінє її не зменшило ся й доси не лиш завдяки тому, що вона оперта в цїлости на документах, але й тому, що до нинї не посунено у тім напрямі розслїдів на перед так, аби вони самі собою вчинили працю передавненою і зайвою. Специяльно у нас, у Галичинї, не зроблено в тій сфері науки нїчого. Бажаючи заінтересувати ширші круги читачів незвичайно цїкавою та ще й нинї актуальною темою і спонукати охочих до збираня, а евентуально й опрацьовуваня відповідних матеріялів, ми видаємо перекладом працю проф. В. Антоновича, пропускаючи залучені до неї в орігіналї документи, потрібні тільки для спеціялїстів, в нотках вказуємо їх одначе всюди. Хто хоче познайомити ся з ними, той загляне до орігіналу, а для ширших кругів вистане сама студія.

В. Г.

Переглядаючи актові книги Київського Центрального Архіва, я часто подибував документи, що дотикали процесів, викликаних підозренем ріжних осіб у чарованю. Перечитуючи уважно ті документи, я не вважаючи на упереджене, не знайшов у них нїчого анальоґічного з тими процесами, які переводжувано в західній Европі до кінця XVIII-го столїтя. Той лютий характер, який прибрали на заходї процеси за чари, що втрутили в огонь тисячі невинних, хорих або божевільних жертв, виробив ся наслїдком загально розширеної в суспільстві і глубоко вкоріненої в суспільній сьвідомости віри в безпосередну участь злого духа у всїх, навіть найдрібнїйших проявах людського житя. Демонольоґія займала протягом багатьох столїть людську уяву і збогачувала ся найріжнороднїйшими понятями, зачерпненими зі старих культів східно-азійських та клясичних народів і з дитинних вірувань та нескристалїзованих іще мітольо-

ґічних понять півдиких народів, що заселювали континент Европи. Понятє про злого духа, засноване на старім жидівськім переказї, переміняло ся звільна під впливом сусїдних культів, а головно під впливом зендського дуалїзму, що дістав ся до християнського сьвіта дорогою єресий (примірам манїхейства), які повставали на східних його окраїнах. Персональ царства темної сили збільшав ся до безконечности зачислюваними до збору злих духів богами, здавлених християнством поганських мітольоґій, поки в кінці під впливом середновічних полїтичних понять не представив ся заляканій уяві сучасників в образї грізної пекольної монархії, зорґанїзованої правильно по феодальному устрою, розложеної на ріжні степенї ленної єрархії, невидної, але всюди присутної. Небезпека перед нападами підданих тої монархії і щоденна боротьба з нею — се головна жура середновікової людини. Кождий незрозумілий, невиясчений, дивний або рідкий прояв, хочби й невинний, приписуєть ся злому духови. При слабім розвитку реального знаня чорт стає гіпотетичною причиною всїх появ, невиясчених строгим дослїдом і науковою критикою. „Фізичні невдачі, моральні терпіня, ушкоджене власности, таємничі вилїчуваня,

переміни погоди і т. и. приписують ся чортови".*) Для самоохорони люди силкують ся відгадати силу, при помочи якої ділає злий дух, і знищити її. Та злий дух — невидний і усуваєть ся з під дослїду людських почувань; через те бороти ся з ним безпосередно — не можна; за те доступні його слуги, значить, ті особи, що на думку заляканого суспільства увійшли в порозумінє зі злим духом, признали себе його підданими, і при помочи яких проявляєть ся головно його сила на землї. Цїле суспільство силкуєть ся для захованя власної безпечности відкрити признаки, по яких можна би означати слуг злого духа, виявити їх дїла і знищити їх. На початку XIII столїтя починаєть ся інтензивне пошукуванє і переслїдуванє знахарів і чарівників. Духовенство признає своїм звичайним обовязком руководити подібними зусилями і стає на чолї загальних стремлїнь, — зачинаєть ся довгий ряд численних непорозумінь, що помалу укладають ся в юридичні форми. В кінцї знаний з фанатизму папа Інокентій VIII приписує інквізиції в булї „Summis desiderantes" (5 грудня, 1484 р.) заняти ся нищенем чарівників і накладає в обовяз-

*) Gustav Roskoff, Geschichte des Teufels, 1.

кову діяльність членів цілої церковної єрархії переслідуванє знахарів. В булї вичислено подрібно всї небезпеки, на які наражені люди від діл злого духа і його спільників, і вказано на конечність дібрати способу проти зростаючої сили пекла. Таким чином, по бистрій увазї нїмецького письменника, „Інокентій VIII, гонитель Гуситів і Вальдензів, батько семеро неправесних дітий, був батьком і того осьмого незаконного потомка, що пережив на нещастє кількома столітями своїх братів“*).

У слїд за папською булею звів 1487 р. предсїдатель інквізіційного суду в надренських провінціях, Яків Шпренґер, в один кодекс усї звістки, порозкидані до тої пори і позаблукувані як спорадичні дані, про признаки, по яких можна пізнати чарівників, і про здогадні їх діла, зносини зі злим духом, обовязки і т. и. В кінцї Шпренґер змалював цілий перебіг юридичного процесу, цілий ритуал способів виводу, розслїду, тортур і кар, який мав прикладати ся до осіб обвинувачених

---

*) Soldau, Geschichte der Hexenprocesse, ст. 213. Для характеристики Інокентія VIII автор наводить сучасну каламбур-епіґраму в отсїм двостиху

Octo Nocens pueros genuit totidemque puellas:
Hunc merito poterit dicere Roma patrem.

за чарівництво. Твір Шпренґера, знаменитий Malleus maleficarum, став підручною книжкою інквізиційних судів: у ньому були вказані здогадні проступки, розсліджувані в процесї; передавали ся з найменшими подробицями способи уложеня „пакту" заключуваного з чортом, обстанова сьвяткованя „саббату", умови зносин із інкубами і суккубами і т. и. і разом із тим означував ся певний спосіб добити ся признаня обвинених до всїх роблених закидів — тортури, а в кінцї поміщений був ритуал конечного у всїх майже процесах фінала — auto-da-fé.

Костри запалали по цїлій західній Европі, роздувані сильно фанатизмом інквізиторів і забобонною публикою, а їх полумя, дещо ослабши під впливом реформації, погасло аж при кінцї XVIII столїтя під натиском европейської просьвіти, розвитої на нових основах позитивної критики.

Та майже до кінця XVIII столїтя були в повній силї в цїлій Европі закони, що визначували за чари смертну кару через спалене. В карнім процесї, виданім Йосифом I для Чехії, Моравії і Шлеска 1707 р. кілька параґрафів присьвячено означеню істоти проступка чарівництва, а також заходам, конечним для його ви-

нищеня — костер вказаний як неминуча кара винуватців. Ті постанови змінила аж Марія Тереса 1766 р. У Франції рада міста Бордó засудила ще 1781 р. на спалене особу, обвинувачену за чари. В Еспанії спалили остатній раз чарівницю в Севілї 1781 р., хоч процеси за чари і арешти з причини такого обжалуваня подибують ся ще 1804 р. Останній приговір на спалене чарівниці в Швайцарії підписано в Ґлярусі 1782 р. Найдовше протягло ся палене чарівниць у Польщі; в околиці Познаня спалено жінку, обжалувану за чари, по приговору маґістратського суду 1793 р. в той час, коли пруська комісія була вже в Познані і переймала в заряд ту країну*). Коло того часу спалено також в околиці Кракова по приговору дідичівського суду 14 жінок, обвинених дідичом, що наслали хоробу на його жінку при помочи чарів**).

На підставі наведених фактів можна би думати, що такі самі відносини до чарів істнували й на Україні, що стояла майже три столітя під безпосереднім впливом Польщі та підлягала останній в правнім відношеню; що переймила з поль-

*) Soldau, ст. 457—458.

**) Adrian Krzyżanowski, Dawna Polska.

ського державного устрою і порядок судівництва і основні правні понятя і багато окремих законів, які війшли в обовязкове законодавство краю як при перерібках редакцій Литовського статута та доповненях його соймовими постановами, так при устрою городських розпорядків на підставі Саксонського права, переведеного через польську редакцію. Тимчасом показуєть ся в дійсности, що фанатичний погляд на чари і пристосоване до них усїх наслїдків процесу, виробленого інквізицийними судами, не переходили етноґрафічної границї, до якої сягала католицька людність Польщі. Хоч „сьвята інквізиція", що істнувала в Польщі від XIV столїтя, мала право суду і в українських землях Польщі*), чого приклад у відношеню до чарів маємо в актах**), — хоч у Маґдебурськім праві, яким рядили ся українські гóроди, були наложені острі кари за чари***), — то все таки на практицї не виконувано майже тих острих законів.

---

*) Постановою з 1555 р. судови інквізиції підлягали тільки нешляхтичі (Morawski, Starożytności Polskie, I ст. 407).

**) Пор. російський оріґінал сього перекладу, ст. 97 і 101, ч. 51 і 52.

***) В четвертій частинї городського статута читаємо такий уступ: „Ренеґат, що вирік ся хри-

В числї майже сто справ, які я знаходив між актами XVIII столїтя, нїде не застосована острота погляду нїмецької устави та інквізіторських кодексів; серед усїх справ, ведених за чари, нї ґродські, нї маґістратські суди не думають нїколи про покаранє винних спаленєм і переважно не надають навіть процесам значіня карного позву. Обвинені спекують ся зви-

---

стіянської віри, має бути спалений. Така сама кара призначена й для чарівників" (Porządek sądów miejskich, Kraków, 1629, ч. IV, ст. 221—222). Ще докладнїйші параґрафи про чари маємо в доповненях, що війшли в обовязковий кодекс Маґдебурського права, взяті з кодексу Карла V; в тих доповненях читаємо такі постанови про чари: §. XIV. „Коли показало би ся, що хтось учив чарів иньшу особу, або грозив кому чарами, а потім притрафило би ся дїйсно нещастє тому, кому грожено, також коли впало би на кого підозренє в чарах наслїдком його слів, обичаїв, зверхнього вигляду і иньших прикмет, властивих чарівникам, то силою сконстатованих поговорів належить таку особу ставити перед суд, і коли покажуть ся на нїй признаки чарівництва, належить узяти її на тортури" (тамже, доповненя, ст. 19—20). §. XXII. „В часї тортур чорнокнижника і чарівника належить випитувати про всї обставини його приступленя: яких він уживав заходів, яким способом і в яку пору, які вимовляв при тім слова або довершав дїла; потім належить випитати, в кого учив ся він чарів, або яким способом присвоїв собі їх знанє, кілько разів послугував ся ними і яке нещастє викликав ними та кому?"

чайно піднесеного проти них підозреня або заплатою кари в користь церкви, церковною покутою, або заперечною присягою. Серед нечисленних прикладів важкійших кар подибуємо їх майже все в таких випадках, коли обвинуватцем проти чарівника виступає шляхтич. Не вважаючи на конечність підвисшеня кари для заґарантованя безпечности упривілейованої верстви, в тих випадках впливала не мало ще й иньша причина — ріжниця в основнім погляді шляхти й народа на причини чарів.

Причина зглядної мягкости судових приговорів усїх судів, головно-ж маґістратських, лежала не так у гуманних поглядах суддів, як у браку тих демонольоґічних понять, які визвали на заході люте переслїдуванє чарівників. Допускаючи можливість чародійного, таємничого впливу на побутові, щоденні обставини житя, народній погляд не шукав початку тих впливів у зносинах зі злим духом; демонольоґія не лиш не була розвинена, як звід докладно розробленої системи уяв, але до самого кінця XVIII столїтя, на скільки можна вносити з процесів, зовсїм не істнувала в народній фантазії навіть у неяснім зародку. Народній погляд на чари був не демонольоґічний, але виключно пантеістич-

ний. Допускаючи істноване в природі сил і законів, невідомих масї людий, народ думав, що багато з тих законів відомі особам, які сяким чи таким способом потрафили вникнути в них або пізнати їх. Володїнє тайною природи не представляло ся таким чином само по собі грішним дїлом, противним науці віри. Коли внесено позов, то судді не докоряли обвиненого за самий факт володїня або уживаня тайної сили, але старали ся означити, чи уживано її на користь або на шкоду иньшій особі і лише в другім випадку, розглядаючи дїло з точки погляду цивільного позву, вимірювали кару відповідно до причиненої шкоди. Західні понятя про відносини злого духа до чарівництва не проникали зовсїм до сьвідомости народнїх мас українського народа до самого кінця XVIII столїтя і лиш рідко запозичували їх книжною дорогою особи, що належали до просьвіченїйших верстов: шляхта й духовенство. Коли така сама особа вносила позов за чари, то лиш тодї пристосовувано до якогось степеня остроту законів наслїдком домаганя позовника, як то видно з переводжуваних процесів. Зрештою такі випадки були дуже рідкі. Із майже сотки документів, що відносять ся до процесів за чари, лише в пятьох

згадуєть ся імя чорта і лише в однім випадку, де головними особами виступають шляхтичі, приписуєть ся впливам злого духа доволї серіозне значінє. В иньших випадках натяки на чорта являють ся швидше результатом пустомельства без усякого серіозного значіня, на що суди навіть не звертали уваги.

Ось реєстер згаданих справ: На початку XVIII столїтя розбирано в камінецькім маґістратї справу наслїдком жалоби ткацького цехмайстра Петра Дерочевського, що обвинуватив кілька своїх сусідок за те, що вони розпустили поговір, буцїм то його жінка наслала хоробу на майстра Костя, підославши на нього чорта. Вислови сьвідків, покликаних до сеї справи, стверджують, що все повстало наслїдком пустих сплетень та припадкових розмов, але не дають доказів на те, аби самі сьвідки вірили в можність зносин Дерочевської зі злим духом*).

В 1709 р. жалувала ся в тім самім маґістратї міщанка Аґнеса Шаґінова на свою сусїдку Клецьку за клевету. Клецька помовлювала її за чари, а між иньшим розпустила поговір, буцїм то вона стоїть

*) Антоновичъ, Колдовство, приложенія, ч. 1.

у звязку з Лїтавцем*). На судї старала ся Клецька оправдати себе, заперечуючи розпущені собою поговори: „Про Лїтавця я не говорила нїчого — сказала вона — і нїчого не знаю про нього“**).

В 1741 р. обвинено в дубенськім маґістратї дячка Григорія Комарницького за зведенє дївчини Катерини Сахнюкової. Він виправдав ся від закиненого проступка, доказавши alibi, а бажаючи пояснити, яка обставина могла подати причину до обвинуваченя, висловив здогад, що „може біс узяв на себе мій вид і в моїй особі ходив до Сахнюкової сповняти гріх“. Суд не звернув нїякої уваги на ту заяву***).

В 1710 р. розбирала ся в камінецькім маґістратї справа унїятського сьвященника Івана Ставицького і міщанина Григорія Бабиженка. Сьвященник жалував ся на те, що Бабиженко ширить про нього і його жінку обидливі поговори та що між иньшим говорив, „что попъ этотъ имѣетъ въ своемъ распоряженіи чорта“. Обвинений признав ся до наведених слів, говорячи, що сьвященник сам дав до них

*) Лїтавець — злий дух — одно з забобонних пояснень падучих зьвізд.

**) Антоновичъ, Колдовство, приложенія, ч. 9.

***) Тамже, ч. 47.

причину, погрожуючи Бабиженкови прикликанєм злого духа. Маґістрат не звернув на ту обставину нїякої уваги і покінчив справу мирно, приказавши Бабиженкови перепросити позовника*).

Одинока справа, в якій згадуєть ся імя злого духа в серіознїйшім значіню, записана в книгах винницького ґродського суду. Як обвинена виступала шляхтянка Вікторія Рябчинська, що силкувала ся отроїти свого чоловіка. Задумавши увільнити ся від нього, Рябчинська наймила собі шляхтянку Костецьку і дала їй спеціяльне припорученє винайти спосіб, яким можна би наслати на чоловіка чортів. Костецька звернула ся до ріжних знахарів, але жаден із них не хотїв виповнити припорученє, не зважаючи на обіцяну заплату. Не бажаючи мабуть тратити своєї репутації признанєм до некомпетентности, знахарі ухиляли ся під ріжними позорами від зносин із чортом. Одна знахарка відповіла: „Я не можу очарувати того чоловіка, бо він володіє знатнїйшим чортом від мого". Другий знахар сказав: „Я не хочу насилати чортів, бо памятаю, що коли раз моя мати наслала чорта на одну дївку, то чорт убив і дївку і матїр

*) Тамже, ч. 11 і 12.

і тому я бою ся звертати ся до того способу". Не маючи змоги знайти експерта, що потрафив би наслати чортів, Рябчинська побояла ся виповнити таке припорученє і зрадила свою паню, оповівши перед судом цілий перебіг справи*.)

У всїх иньших процесах імя чорта не згадуєть ся зовсїм і справи розбирають ся виключно з пантеїстичної точки погляду, без усякої участи демонольоґічних понять. На потверджене сеї гадки подамо зміст переглянених нами процесів про чари, при чім звернемо на перед увагу на цїли, задля яких чаровано, а потім на способи, уживані для осягненя тих цїлий. Уживанє чарівниками й чарівницями тайних сил природи, знаних лише їм, могло виходити на користь або на шкоду. Всї факти, зібрані в нас під рукою, розпадають ся на отсї ґрупи, в однім або другім напрямі:

1) Найчисленнїйші дані сьвідчать про посяганє за посередництвом чарів на житє, здоровлє і розум, а також про лїченє таємними способами ріжних слабостий.

2) Друга ґрупа фактів відносить ся до уживаня чарів із наміром — здобути або відвернути любов.

---

*) Тамже, ч. 49.

3) Дальші факти дотикають причиненя користи або шкоди в господарстві або ремеслї.

4) Опісля йде ґрупа фактів, що сьвідчить про уживанє чарів при ріжних підприємствах.

5) В кінці пята ґрупа містить факти про чари, якими послугують ся сторони при судовім процесї.

Розгляньмо самі факти.

Погляд, що при помочи чарів можна було позбавити кого здоровля, а навіть житя, був розширений у всїх верствах суспільства. Так приміром при кінцї XVII столїтя війшла до овруцького ґродського суду жалоба шляхтичів Домашевських на шляхтичів Ходаковських за ріжні обиди й урази, в якій позовники говорили між иньшим: „Не задоволившись усїм висше поданим Ходаковські приготували з заздалегідь обдуманим наміром плин, бажаючи позбавити позовників здоровля і погубити їх. Для того навчили ся вони докторства, неприличного для шляхотського стану, і очікували принагідної пори; і дійсно, минулого, 1686 р., 1-го лютого побачивши, що позовник іде зі свого дому на гумно, приказали своїй доньцї Оленї Ходаковській приготовленим на погибель позовника плином полити дорогу коло

ворiт, якою позовник мав переходити. Вiд тоï ïди пес, що бiг передом, спух i здох"*).

В 1716 р. розбирано в маґiстратi города Вижви (на Волинï) справу мiщанки Ломазянки, обвиненоï мiщанами Супрунюками за те, що вона таємним способом причиняла смерть усïм особам, якi позивали ся з нею в судï i мiж ними напосiдала ся на житє матери Супрунюка. Лука Супрунюк докоряв обвиненiй так: „Ти з'їла вже Токарика й Хильчука, а тепер узяла ся їсти нашу маму; почекай, чарiвнице, се не пройде тобi даром; хоч би довело ся стратити пару волiв, ми спровадимо ката, аби взяв тебе на тортури". Сама Супруниха додала при конфронтацiï: „Справдi ти звела зi сьвiта Токарика й Хильчука, говорю по правдi, панове суддï, приймаючи на себе вiдповiдальнiсть за своï слова, бо вона хоч iз ким посварить ся, то се даром не минеть ся; i Токарик i Хильчук лише зачали позивати ся з нею, зараз померли — на стверджене нема що сьвiдкiв кликати, я говорю правду — вони померли з ïï вини" **).

---

*) Архивъ Юго-Западной Россiи, ч. IV, т. I, ст. 232.

**) Антоновичъ, Колдовство, приложенiя, ч. 21.

В 1733 р. обвинено в овруцькім ґродськім суді шляхтичів Ярмолинських за те, що вони відгрожували ся публично звести зі сьвіта при помочи чарів шляхтичів Верповських і викорінити їх рід*).

В 1739 р. розбирано в маґістраті города Олики справу міщанки Райської, обвиненої за те, що нїби то чарами причинила смерть синови міщанки Анни Школелихи**), і т. д.

Ще більше подибуємо прикладів, у яких посягаєть ся не на саме житє, а лише на здоровлє потерпілих осіб. Наслїдком загально розповсюдненої думки про те, що хороби можуть бути наслані чарами, людність була схильна шукати причини кождої хороби не в природних і гіґієнічних умовах, але в тайних впливах ворогів або сусїдів. Усяке дїло, хоч трошки ексцентричне та небуденне, хочби й найневиннїйше та припадкове, уважано за вислїд чарів, звернений на шкоду здоровля захорілої особи, або за погрозу для когось із сьвідків тої події. Користуючись істнованєм віруваня в чари, сторони, що процесували ся, зверталк ся часто до погроз

*) Тамже, ч. 40.
**) Тамже, ч. 44.

чарами, аби лише змусити своїх противників до уступок на свою користь.

Ось реєстер фактів для ствердженя висловленого погляду:

В 1700 р. розбирано в ковельськім маґістраті справу скарги міщанина Федора Андрієвича на Жида Авраама Іршовича і на Жидівку Пейсю за те, що остання зловила позовникового кота, занесла його до дому Іршовича і там зчистила. Андрієвич вірив, що такий поступок може накликати на нього і на його родину хоробу. Іршович знов виясняв, що зчищенє кота зроблено „не задля яких чарів і не зі злоби до християн, але виключно на лікарство“. Ковельський маґістрат узявши на увагу бездоганне поведенє Іршовича, увільнив його від відповідальности під умовою, що він у товаристві двох иньших осілих Жидів виголосить у синаґозї відповідно до жидівського звичаю присягу, „що він зчистив кота не зі злоби до християн, але для облекшеня власної хороби; що він відрізаних частий не мочив ні в меді, ні в пиві, ні в горівці, ні в воді і не казав робити те ні жінці, ні своїм домашнім“. Жидівку Пейсю засуджено на таку кару, що вона мусіла стояти протягом трьох сабашів у притворі синаґоґи, а від-

різані в кота части мав Іршович зложити в маґістраті*).

В 1701 р. обжалував камінецький міщанин, почтар Судець Грекиню Антониху за те, що вона хотїла наслати на нього хоробу, посипавши поріг його дому якимось порошком. Маґістрат увільнив також обжалувану від відповідальности, наказавши їй зложити заперечну присягу**).

В 1705 р. жалувала ся в камінецькім маґістратї міщанка Морська, що її здоровле наражене на небезпеку по причинї чарів її сусїдки Зелинської, бо вона бачила, як Зелинська ходила в ночи по її подвірю зі сьвічкою в руцї, лише в сорочцї, „боса й простоволоса", та що опісля в найблизшу суботу Зелинська зломала сьвічку в костелї Домінїканів і „обернула її в долину". Зелинська пояснила, що вона ходила в ночи розібрана відшукуючи свою доньку, що втїкла з дому, а сьвічку клала як звичайно. Маґістрат не мав змоги справдити, як стояла сьвічка, але на всякий випадок присудив Зелинську на таку покуту, що вона мала в часї

*) Пор. книгу Ковельського маґістрату ч. 1451, картка 233 і ч. 1452, карт. 18, б.

**) Антоновичъ, Колдовство, прил. ч. 3.

двох богослужень лежати хрестом у тім же костелї Домінїканів. Тим часом довідав ся про хід справи Вірменин Богдан Лукашевич і заявив у маґістратї, що він підозріває, що сьвічка була запалена з долини не на шкоду Морської, але його жінки, яка тогож дня захорувала дуже поважно, і се тим більше правдоподібне, що кілька день перед тим Зелинська відгрожувала ся його жінцї (Лукашевич процесував ся з Зелинською за дім) такими словами: „Не могла з тобою справити ся панї Шайнова, то я тебе сховаю — не будеш ти здорова жити в тім домі". Присуд маґістрату на жалобу Лукашевича не переховав ся в книгах*).

В 1706 р. ковельський міщанин Трофим Григоревич жалував ся на свого сусїду Михайла Максимовича, що той разом із жінкою „допустили ся такого проступка, якого й висловити не можна; напосїдаючись очевидно на здоровле позовника вони виліпили з тїста щось кругле, нїби колач, і у власнім садї позовника повісили на дереві". Позовник перепудив ся сильно і допитував через сусїдів жінку Максимовича, що то значить. Максимови-

*) Пор. книгу Каменецького маґістрату, ч. 1440, картка 68, 72 і 77.

чова відповіла злобно: „То вам не пошкодить“. На приказ маґістрату удав ся один заприсяжений лавник на місце сконстатувати факт і дїйсно знайшов на вербі круглий колач із пшеничного тїста. Максимович не ставив ся до суду на розправу і був заочно засуджений на грошеву кару і поношене судових коштів*).

В 1710 р. жалував ся в камінецькім маґістратї міщанин Федір Яцїв на те, що він, бажаючи зладити лїк для хорої дитини, варив у печі зїлє; тим часом з'явив ся його сусїд Григорій Бабиченко, вхопив горнець із лїком, а потім пустив на нього поговір, що він займаєть ся чарами**).

Того самого року і в тім самім судї приказано міщанцї Дабижнї присягти, що плин, який вона варила нічю в своїм домі, був призначений для лїченя її дитини, а не на чари***).

В 1716 р. розбирано в камінецькім маґістратї справу міщанки Солтовської, обвиненої міщанкою Фурикевичевою, що вона силкувала ся пошкодити здоровлю

*) Пор. книгу Ковельського маґістрату, ч. 1453, карт. 102 і 103.

**) Антоновичъ, Колдовство, прил. ч. 13.

***) Пор. книгу Каменецького маґістр. ч. 4440, картка 518.

позовниції, збираючи на її подвірю тріски і сьміте. Позовниця не відчула наслідків чарів лиш тому, що викропила зараз подвіре сьвяченою водою*).

В 1718 р. розбирано в маґістраті города Вижви справу міщанки Доминичевої, обжалуваної жінкою бурмістра Потаповича. Справа була така: Потаповичева обіцяла дати обжалуваній сирватки і пішла до комори налляти її. Тимчасом Доминичева заглянула в двері і буцім то побачила, як Потаповичева налявши сирватки в миску обмивала нею свої полові части. Перелякана Доминичева втікла і почала оповідати про се сусідкам. Тоді заявила одна сусідка, що Потаповичева відрізала раз у часі розмови з нею кавалок її пояса, наслідком чого вона стратила в грудях молоко. В городі усталила ся через те думка, що жінка бурмістра — чарівниця. Коли до неї дійшли про се звістки, вона перемовила ся публично з Доминичевою (при чім обі сторони образили себе тяжко), а потім внесла скаргу до маґістрату за клевету. Маґістрат наказав обом погодити ся і заборонив під загрозою кари заводити про се розговори**).

---

*) Антоновичъ, op. cit. ч. 23.
**) Тамже, ч. 28.

В 1729 р. обвинуватили в кременецькім маґістраті два брати, Степан і Юрко Охримчуки, що процесували ся за дім, свої жінки в чарах і в викликаних ними хоробах при помочи обливаня. Маґістрат полишив скаргу без уваги*).

В 1731 р. обжалував у Кременці міщанин Леончик своїх сусідів Хилькевичів за те, що вони бажаючи наслати на нього хоробу, приказали своїй малолітній доньці кидати сьмітє в його загороду. Суд признав скаргу недоказаною, приказав сторонам погодити ся і розгородити свої загороди плотом**).

В 1732 р. жалував ся кременецький міщанин Адам Єткевич на мачоху своєї жінки Анастазію Зеленську за те, що вона процесуючись із позовником за спірний ґрунт, хвалила ся, що не допустить позовника й його жінку до судової розправи, відбираючи їм здоровлє. Зеленська говорила публично в шинку таке: „Коли Адам вніс перший позов до суду, захорував, за другим зломав руку; а як внесе третій, зломить шию, а жінку його буде трясти хороба і ломати по цілім тілї“.

*) Тамже, ч. 32.

**) Тамже, ч. 36.

Маґістрат відмовив ся від розбору тої справи і віддав її на суд коронний*).

Того самого року розбирано в дубенськім маґістраті справу міщанки Дембської, обжалуваної вояком Степаном Іембажевським, що вона наслала на нього семитижневу хоробу, розкидавши по його паркані якесь потовчене зїлє. Обжалувана пояснила, що зїлє не мало прикмети, приписуваної позовником, що вона просушувала потовчену гірчицю, приготовану на лїк для хорої дитини. Маґістрат присудив, аби Дембська зложила заперечну присягу, а Ґембажевський перепросив її за безпідставне обжалуванє**).

В 1733 р. внесла в камінецький маґістрат жалобу міщанка Катерина Ґломбовичева на міщанку Олену Кузицьку за те, що Кузицька задумувала вийти замуж за Ґломбовича. Коли ж той оженив ся з позовницею, то Кузицька проклинала його часто і через те спровадила на нього смертельну хоробу, а тепер навіть запевнює, що їй відомо, що Ґломбович швидко умре***).

---

*) Тамже, ч. 37.

**) Тамже, ч. 38.

***) Тамже, ч. 41.

В 1746 р. жалував ся в кременецькім маґістраті дячок Прокіп Федорович на свого тестя, сьвященника Матвія Подчешинського, між иньшим і за те, що тесть навчив селянку Гапку Романиху вливати йому до борщу якусь шкідливу мішанину, а надто звертати ся й до ріжних иньших підозрених способів; на доказ предложив він у суді забрані предмети, що служили до чарів, а то: гнїздо і шкіру вужа*).

В 1747 р. суджено в овруцькім маґістраті справу міщанина Опанаса Мойсієвича, який обжалував міщанку Омельчиху за те, що вона бажаючи пошкодити йому, вилляла якусь мішанину під його хлїв. Обжалувана поясняла, що вона вилляла луг тому, аби там не було болота. Маґістрат присудив, аби Омельчиха зложила разом із чоловіком заперечну присягу і перепросила позовника, а на будуче не сьміла нічого виливати, нї доброго, нї злого, під чужу загороду, бо інакше дістане за кару 50 буків**).

В 1750 р. розбирано в кременецькім маґістраті справу міщанина Грицька Марченка і його брата Павла. Павло Мар-

*) Тамже, ч. 58.
**) Тамже, ч. 62—63.

ченко закидав жінці Грицька, що вона хора на погану хоробу та що розширює ту хоробу, виливаючи на вулицю купелї, які бере. Жінка Грицька Марченка доказала, що вона хора не на погану хоробу, але на гостець. Суд наказав Павлови Марченкови перепросити братову за клевету, а жінці Грицька наказав не виливати купелї на такі місця, куди можуть переходити люди або худоба*).

В 1767 і 1768 р. тягнула ся в дубенськім маґістратї справа міщанина Тимка Середи, обжалуваного за чари. Зізнаня сьвідків, зібрані в тій справі, доказують, що Середа займав ся постійно чарівництвом. Між иньшим його просив вояк Лашкевич, аби дав йому такий лїк, щоб у нього росли дїти. Він зварив якісь дві мішанини і сказав, як їх уживати, але частину одної забрав із собою. По його відходї Лашкевич показав оба лїки якійсь бабі, яка один із них признала добрим, а про другий сказала, що його не годить ся навіть держати дома. Та головний закид проти Середи був той, що він дав міщанцї Духинській якусь мішанину, якою вона обляла мельника Карпа, коли той цїлковито пяний лежав на дорозї без чутя,

*) Тамже, ч. 68.

наслїдком чого Карпови спаралїзувало обі ноги. Сьвідки зізнавали, що сам Середа хвалив ся, що то він наслав хоробу на Карпа. Він казав багатьом сьвідкам: „Я заробив при тім 8 золотих... Я на просьбу Яцка Мельника відіймив йому ноги... Чорт його не візьме, а до пояса відійме йому рух тому, що мене просив Яцко Мельник, аби він перестав ходити . . . Він зрештою міг би ще ходити“ і т. д. Маґістратський присуд не записаний у книжцї*).

Значне число цитованих актів сьвідчить про істноване між народом переконаня, що хороби можуть бути викликані чарами; та, як уже завважено, маґістратські суди, яких члени мали також подібні погляди, розбирали процеси за чари як цивільні позви за шкоду, не признаючи їм релїґійного характеру і тому не відносили ся до таких справ фанатично. Лиш у рідких випадках, коли місцевість була навіщена епідемічною хоробою, настрій людности ставав грізний і панїчний страх приневолював брати ся за острійші способи у відношеню до здогадних чарівників. Прикладом того можуть бути отсї три процеси:

---

*) Тамже, ч. 69 і 70.

В 1720 р. розширило ся в полудневій Волинї морове повітрє; в місточку Красилові нараджували ся міщани, що треба зробити, аби відвернути нещастє. Всї були переконані, що заразу наслав хтось. Загальну увагу звернула на себе стара баба, Проська Каплунка, що жила в городї. Підозріня впали на неї тому, що вона дожила до рідко досяганого віку (їй було 120 літ). З відома адмінїстратора Красилова, шляхтича Стеткевича, селяни замкнули Каплунку до арешту, а самі вислали делєґацію, якій наказали винайти доброго знахаря і довідати ся від нього, на скілько їх підозріня оправдані. Делєґація почала розшукувати знахаря, а баба сидїла в арештї вже пять діб і мало не вмерла зі страху та недостатку. Тому дїти її, зятї та внуки, звернули ся до адмінїстратора з просьбою, випустити бабу за порукою. Їх просьбу сповнено; бабу забрав її зять Федір Мельник і зараз же виїхав із города з цїлою родиною та сховав ся в лугах на березї ріки Случі. Та в той саме час вернули висилані до знахаря делєґати. Знахар потвердив цїлковито підозріня міщан. Тодї вони зібрали ся цїлою громадою на перехрестю двох доріг за городом і вислали чотирьох людий, аби відшукали здогадну чарівницю. Сховок

Мельника віднайдено; його посадили разом із тещею на віз і привезли на збірне місце. Федір Мельник оповідав опісля так перебіг народнього суду: „Ми застали на перехрестю доріг багато зібраного народу, що ждав на наш прихід, і багато приготованого хворосту. По нашім приїздї почали зараз копати яму. Потім узяли бабу, здоймили її з воза і поволікли до ями, не питаючи її, чи зараза розширила ся дійсно з її вини, не лишаючи їй часу для покути і не прикликавши сьвященника для сповіди. Вони посадили її в яму по плечі, закидали землею і утовкли довкола неї землю колодами так, що з землї видно було лиш голову і плечі. Зверха накидали на неї хворосту і запалили. В той час звернув ся до мене десятник Хвесько Винник і погрожуючи менї палицею, зажадав із лайкою видачі каміня з мого млина. Під конвоєм пятьох визначених людий я мусів піти до свого млина і виймити з нього камінь, яким привалили те місце, де спалено покійницю“. *)

А ось випадок, зовсїм анальоґічний, оповіджений іще з більшими подробицями, В 1738 р. вибухло на Подїлю морове

---

*) Тамже, ч. 30.

повітре. Бажаючи від свойого села відвернути його, селяни з Гуменець урядили в ночи хрестовий обхід по своїх полях. Нещасте хотїло, що в сусїднім селї, Пшевратю, пропали конї у шляхтича Михайла Матковського. Матковський вибрав ся таки в ночи шукати їх і здибав ся з гуменецькими селянами. Гуменчани уявили собі, що незвісний їм чоловік, який ходить у ночи по полях із уздечкою, не хто иньший, як персонїфікація повітря. Підозріваючи, що він упир, парубки кинули ся на нього, побили його люто, пірвали на нїм одїж і на пів мертвого лишили на землї. Ледви Матковський вернув до дому, як із Гуменець прибіг уже післанець довідати ся, чи він живий. Довідавшись, що він вернув, післанець побіг швидко назад. Не зійшло ще сонце, як до Пшевратя прийшла цїла громада Гуменець, узброєна стрільбами, піками, колами, цїпами, і окружила дім Матковського. Зараз же вислала вона депутацію до властителя села Маковецького з просьбою, аби видав Матковського, як чоловіка шкідливого для цїлої околиції. Маковецький не дав ясної відповіди. Перечекавши до полудня, громада дістала мабуть неправдиву відповідь від шляхтича Бжозовського, що властитель села видає їй Матковського.

Зараз розбито двері і Матковського повезено до Гуменець. Тут у домі шляхтича Качковського зібрали ся всї жителї села. Арештованому дали 50 буків, допитуючись звязку його з моровим повітрем. Не зважаючи на його запевненя невинности, ухвалили більшістю голосів спалити його. Кілька осіб зрештою заявило сумнїв про правосильність засуду. Якийсь шляхтич Випшинський протестував, що шляхтича не можна палити без присуду ґродського суду. Тодї більшість зажадала від нього, аби він дав підпис, що приймає на себе відповідальність за всю біду, яка може вийти при полишеню при житю Матковського. Випшинський ухилив ся від того, вимовляючись зразу браком каламаря, а в кінцї сказав: „Не маю часу писати — палїть“. Громада почала одначе надумувати ся, побоючись відповідальности. Та зараз знайшли ся особи, що розвіяли її сумнїв. Шляхтич Скульський приїхавши на збірне місце верхом, крикнув: „Палїть скорше, я готов заплатити сто золотих, коли за те буде кара“. Потім з'явив ся сьвященник і висповідавши Матковського сказав: „Моя річ журити ся про душу, а ваша про тїло; палїть швидше“. В юрбі залунали крики: „Мусимо палити“ — і Матковського передали в руки експертів.

Таких було три: шляхтич Лобуцький вирізав ремінь із шкіри, обкрутив голову жертви, позапихав в уха камінці, а потім заложивши в узол ременя палицю, почав його сильно скручувати. Якийсь Войтїх Дикий замазував сьвіжим лайном рот Матковського, а дяк, Андрій Софончук, намочивши велику шмату в деготь, обвязав нею очи Матковського. Потім зробили костер із сорок возів дров і двацяти возів соломи, всадили на нього Матковського й спалили. В кінцї післали до дому Матковського по його одїж і її також вкинули в огонь*).

Така сама доля постигла в 1770 р. якогось захожого з Туреччини, Йосифа Маронїта, в місточку Ярмолинцях, подільської ґубернії, в часї чуми, що лютувала того року. Підозрене стягнув на себе Маронїт через те, що був чужинець та займав ся лїченем протягом кількох лїт, зрешттою дуже вдатно. Його спалили кинувши в перед у бочку зі смолою**).

По розповсюдненому поглядови тайні сили природи могли служити і на шкоду і на користь здоровлю; тому то ми й відносимо до сеї ґрупи документів такі,

---

*) Тамже, ч. 55. **) Пор. Przezdziecki, Podole, Wołyń, Ukraina, т. II, ст. 35.

в яких говорить ся про уживане знахарями ліків. Справді, при цілковитім майже браку медиків у краю людність із конечности мусіла звертати ся до тих осіб, які правдиво або фальшиво запевнювали, що володіють лічничими тайнами. Ми наведемо кілька сьвідоцтв, що відносять ся до медицинської практики таких осіб. Загальна характеристика тої практики лежить у тім, що уживають ся виключно симпатичні ліки, про які відомости держать ся в тайні.

В 1699 р. розбирано в ковельськім маґістраті справу невдачного лічення міщанкою Василевичевою шляхтянки Стеблевської. Муж Стеблевської жалував ся, що Василевичева фальшиво означила хоробу жінки, назвавши її двірською хоробою (сифілїсом), коли в дійсности се був гостець; що при лїченю послугувала ся якимись незвичайними лїками і погіршила стан хорої, діставши за лїчене 38 золотих і катанку. Василевичева поясняла, що вона взяла ся за лїчене на просьбу родини хорої, що лїчила правильно, відомими їй способами, та дістала відповідно до умови лише 16 золотих. Суд увільнив її*).

*) Пор. книгу ковельського маґістрату, ч. 1451, карт. 233.

В 1705 р. обжалувана за чари в камінецькім маґістраті Гапка Мельничка була увільнена на підставі зложеного нею сьвідоцтва. Вона признала ся, що дійсно порадила кухарці війта Ґжибовського закопати під порогом зелїзо зі старого плуга, але що та порада виходила на користь господарів. На доказ вона розповіла перед судом ужитий нею заговір у таких словах: „Аби Господь давав їм здоровлє на многі лїта, аби нїщо не шкодило їм, як не шкодить тому зелїзу; аби здорові були як те зелїзо люди, що будуть через нього переступати“*).

В 1710 р. був обжалуваний у ковельськім маґістраті міщанин Григорій Козловський за невдачне лїченє при помочи чарів. Із зізнань численних сьвідків, судового огляду домів і зізнань самого обжалуваного показало ся, що він володів секретом, переданим йому батьком, до лїченя хороб злучених із безсонністю. Козловський славив ся широкою практикою, хоч лїчив переважно невдатно. Уживав він усе одного, але доволї складного способу. Він товк разом: полиновий корінь, якусь траву, якої не назвав, мабуть

---

*) Пор. книгу камінецького маґістрату, ч. 4440, карт. 267.

наркотичну, і стружки з золотого червінця. Тою мішаниною він підкурював хорого і обмазував нею шнурочки, якими обвязував хорі члени. Потім обрізував хорому нігті і відтинав чотири жмутки волося і все те забивав осиковим кілочком у діру, яку виверчував у горішнім одвірку. Маґістрат узявши на увагу часті приклади безхосенности сього ліку, заказав обжалуваному уживати його під загрозою кари 100 гривен, а надто присудив йому дати до костела й церкви значну скількість воску та лежати хрестом підчас трьох богослужень у костелї і трьох богослужень у церкві*).

В 1718 р. арештовано в Камінци Жидівку Хайку Шмулиху в часї, коли вона закопувала в гній горнець із якоюсь мішаниною. При розслїдї показало ся, що вона зробила се на поручене другої Жидівки, Йосихи, якої донька була хора. Прикликана Йосихою вандрівна знахарка приказала наварити багато їжі, а усунувши сьвідків, щось робила з нею, по чім казала завязаний горнець сховати

*) Пор. книгу ковельського маґістр. ч. 1753, карт. 234—236.

в таке місце, куди люди не ходять. Сю справу полишив суд без наслїдків*).

Із зізнань сьвідків у справі, розбираній 1720 р. в Дубнї, бачимо, що знахарки вважали дуже корисною річю при ненормальнім ходї вагітности перекинути хору до гори ногами і потрясати нею, поки не почує руху дитини**).

В 1729 р. камінецький маґістрат засудив на 100 канчуків селянку Хвеську Чумачиху за те, що за порадою незвісної жінки уживала підозреного лїку при лїченю свого мужа від гнильця і болячок. Лїк був такий, що вона мочила ніж у пиві і капала ним по сходах, приговорюючи таємничі слова. Острий засуд маґістрату вийшов мабуть через те, що в судї були переконані більше про шкідливість лїку для мужа, ніж про його хосенність***).

В 1746 р. розбирано в маґістратї города Олики таку справу міщан Андрієвича і Остаповича: дитина Андрієвича захорувала від переляку; його жінка порадившись зі знаючими людьми, постановила вилляти переляк. Облявши відповідно хору дитину, вона винесла воду і поставила

*) Антоновичъ, Колдовство, прил. ч. 27.
**) Тамже, ч. 31.
***) Тамже, ч. 33.

в углї свого дому, а потім виляяла на пса в загородї Остаповича. Той уважав такий поступок шкідливим для себе і став дорікати Андрієвичевій чарівництвом та вовкулацтвом. Суд переслухавши сторони й сьвідків присудив, аби Андрієвичі перепросили Остаповича, а за те, що послугували ся зашептуванями та вірили в забобони, що є гріхом перед Богом, аби заплатили кару в хосен маґістрату та дали два фунти воску до костела і по одному фунтови до кождої ковельської церкви*).

В 1747 р. була приведена до дубенського маґістрату з села Гурник селянка Анастазія Іваниха для переслуханя що до чарівництва, за яке її підозрівали. Обжалувана заявила, що вона справдї займаєть ся лїченєм, якого навчила ся у своєї свекри, що знала знаменито прикмети усїх трав; як вона може лїчити біль голови, гостець, сухоти, кольки, пропасницю і деякі иньші хороби, але не знає нїякої трави, здатної до поганих учинків або чарівництва. Вона не знає способів, якими можна би було кому пошкодити, вчинити смерть, або загалом викликати яке зло**).

---

*) Тамже, ч. 59 і 60.
**) Тамже, ч. 61.

В 1741 р. жалував ся в дубенськім маґістраті міщанин Іван Михайлюк на солтиса Демка Халичука, що той ужив шкідного ліку для усуненя бездїтности жінки позовника, що була вже 30 літ замужем. Халичук, ставши ворожбитом, намовив його жінку зажити якийсь лік, по якім явили ся признаки вагітности, чим обжалуваний хвалив ся всюди. Михайлюк приготував ся навіть на просьбу жінки до хрестин в означенім часї, але породу не було. Вагітність тягла ся півтора року. Тодї муж звернув ся до знаючих баб і довідав ся від них, що вагітність не правдива. Він вислав жінку до лїкаря в Острозї, але жінка вмерла таки. Тодї він запізвав ворожбита до суду, домагаючись звороту коштів, виданих на лїченє жінки, що виносили по його численю велику суму, бо 500 золотих. Та Халичук не чекаючи на судову розправу втїк із города. Завізвана його жінка заявила, що вона не знає, куди втїк муж, що вона не годна заспокоїти претенсії позовника, і звернула ся до нього з просьбою, аби змилосердив ся над нею та не доводив її дїтий до жебрачої торби. На се відповів Михайлюк: „На правду у мене коштів на 300 золотих, та я не бажаючи кривдити тебе, жадаю лише

100 золотих, які зобовязую ся віддати на боже, як за душу покійниці жінки, так і за душу твою та твого мужа. За те видам тобі поквітоване, що я цїлковито заспокоєний, аби твій чоловік міг вернути ся та заняти ся виховуванєм дїтий". Халичукова пристала на се, що й суд затвердив*).

Побіч впливу таємних лїків на здоровлє, загальна віра приписувала їм могутню силу що до впливу на серцеві справи. Добути любов або усунути її можна було, як думали, при помочи секретних способів, відомих знахарям і чарівникам. Такі факти рідко давали причину до позвів, але все таки між перегляненими мною актами знайшло ся кілька подібних процесів. Так приміром 1702 р. розбирано в камінецькім маґістратї таку справу міщан Хшановських і Бахчинської: обі сторони пошукували доброго жениха для своїх доньок, а саме міщанина Берпацького. Він оженив ся з донькою Бахчинської, а донька Хшановських попала в хоробу, подібну до божевільства. Хшановські приписали доньчину хоробу чарам Бахчинської і зі свого боку взяли ся чарувати її зятя. Вони хвалили ся перед

*) Тамже, ч. 46.

знайомими, що ручать за те, що новоженці не поживуть разом довше над три тижні, і пробували засилати Бернацькому якісь чарівницькі пироги, які зрештою не дійшли до адресата*).

В 1713 р. розбирано в тім самім маґістраті справу вояка Матвія Риковського і міщанки Маринки Дубеняцької. Жінка Риковського була заздрісна за свого чоловіка і підозріваючи Дубеняцьку, що вона приворожила до себе її чоловіка, приневолила його внести жалобу до маґістрату. Суд не знайшов доказів на жалобу, але приказав Дубеняцькій зложити заперечну присягу і видав резолюцію, що як вона буде прилапана на чарах, або на любовних зносинах із Риковським, буде вибита при стовпі і вигнана з города. (Таку кару визначувано звичайно за розпусне житє)**).

В 1716 р. арештовано в Камінці в домі вірменського війта жебрачку Марину, при якій знайдено якийсь підозрений вузлик. У ньому були завязані: жменя пороху, кавалочки костий і чоловічий зуб, признаний чомусь зубом мерця. Обжалувана зізнала при слідстві, що вона ночу-

---

*) Тамже, ч. 14.
**) Тамже, ч. 16.

вала в домі міщанина Павла Сьвятовича, де звернула ся до неї дівчина з просьбою дати їй який таємний лік, аби могла вийти за муж. Обжалувана бажаючи дістати нагороду, похвалила ся, що вона знає такий лік, тому й завязала в платок згадані предмети і пішла з ними до дому вірменського війта. Маґістратський суд признав поступок обжалуваної дуже підозреним, тому постановив узяти її на тортури, щоб дізнати ся про правдиве значінє знайдених предметів*).

В 1731 р. розбирано в барськім замку таку справу між шляхтичами Гольчинським і Новосельським. Новосельський хвалив ся перед сусідами, що якби жінка Гольчинського жила в однім селї з ним, то він мав би певно з нею любовні зносини, а чоловік не знав би нїчого, бо він напоїв би його відваром чемериці з відомими йому приправами. Випивши таку мішанину муж тратить можність слїдити за поведенєм жінки. Коли ті слова донесли ся до Гольчинського, він при стрічі порубав шаблею Новосельського. Замковий суд засудив Гольчинського на кошти лїченя противника, а Новосельського за не-

*) Тамже, 22.

відповідні перехвалки на кару 15 гривен у користь замка*).

В 1749 р. переслухувано в камінецькім ґродськім суді парубка Андрія, обжалуваного за незаконні зносини зі шляхтянкою Ружковською. Обжалуваний зізнав, що він дійсно зносив ся з Ружковською кілька літ, пробував відпекати ся від неї, утікав із її дому десять раз, але вона ріжними способами приневолювала його вертати назад. Для того вона по кождій його втеці звертала ся до чарів, які робила близька до неї жінка Явдоха. Чари ті були такі: вона трясла плотом, сипала горяче вугля і бігала гола довкола дому; потім пересипала вуглє на власну сорочку і прикривала горшком. Коли сорочка не займала ся, то се було знаком, що Андрій верне до дому. Раз він не хотів вертати і відпокутував за те тяжкою хоробою**).

В 1746 р. розбирано в кременецькім маґістраті справу міщанина Зиневича і його жінки та його тестя Сави Нестеренка. При зізнанях показало ся, що жінка Нестеренка приневолила доньку силою віддати ся за Зиневича в 10 році житя. Підрісши, вона забажала розійти

*) Тамже, ч. 35.
**) Тамже, ч. 66.

ся з чоловіком і длятого звертала ся до чарів. Муж жалував ся, що вона насипала йому в чоботи якісь любощі. Обжалувана не заперечувала факту, лише пояснила, що то був нешкідливий порошок, який лише мав розбудити в чоловіці відразу до неї. Маґістрат признав себе некомпетентним до рішеня справи і відіслав сторони до консисторського суду*).

Так само приписувано чарам користний або шкідливий вплив і на стан господарства та добробуту. Наслїдком розширеного забобону кожду невдачу в господарстві, як неврожай, довгу посуху, пошесть на худобу і т. и. приписувано чарам, ужитим ворогами зі злобним наміром. Ось кілька прикладів, що сьвідчать про розширене сього забобона.

В 1743 р. розбирано в маґістраті города Олики справу міщанина Єремія Максимовича проти городського голови, Петра Шепельського. Справа була така: Максимович був давнїйше підмайстром у Шепельського; ставши майстром, він оженив ся і завів власну господарку. Мабуть наслїдком конкуренції в ремеслї між ним і його давним господарем вивязали ся ворожі відносини. Шепельський відбивав

---

*) Тамже, ч. 56.

робітників у Максимовича, наносив побої його слугам і підмайстрам, а навіть стріляв до них. Максимович приймав до себе також слуг і робітників, прогнаних Шепельським. Між иньшим він приймив служницю Аґрипіну, карану навіть арештом на жадане Шепельського. Від тої пори Максимович почав завважувати постійні проби, як він думав, очарувати його дім. Під його вікна і на подвіре підкидав хтось підозрені предмети: погаслі лямпи, зїлє, кусники каміня з печ, ріг наповнений вуглем і шерстю і ин. Максимович надіяв ся кождого часу негаданого нещастя, а нова служниця піддержувала його в тій думці. В кінці він постановив зробити в ночи разом із жінкою засідку. Жінка зловила дійсно якусь женщину, що йшла вулицею біля дому. Спійману ввели до хати. То була слуга Шепельського, вислана господарем шукати дитини, що втїкла. Поки її випитували і обшукували, Шепельські дізнали ся про те. Вони узброїли свою челядь, вірвали ся в дім Максимовича, побили і поранили господаря і його домашнїх та забрали служницю. Максимович жалував ся в суді за нічний напад із оружем на його дім, за що по маґдебурському праву належала ся кара смерти, і за чарівництво на шко-

ду його дому. Маґістрат розділив обі справи і признавши себе компетентним до розбору карної справи, полишив справу чарів делеґатам духовного суду, визначеним для того олицькою капітулою. Останній переслухавши сьвідків і розібравши всї докази, піддавав кожду обставину докладному обсудови. Проти Шепельських були такі докази: давна їх служниця Аґрипіна зізнала, що Шепельська варила в її присутности якісь трави і прикликала бабу нашептувати таємничі слова над відваром; що иньшими травами вона обкурювала свій дім; що в кінцї їй самій приказувала виливати якісь плини на перехресних дорогах за городськими воротами. Суддї сконфронтували її, вона помішала ся в зізнанях і на кінцї признала ся, що все сказане вона придумала з пімсти за обиду, якої дізнала від Шепельських. Суд усунув її зізнаня. Опісля розглянувши річи, кинені в загороду Максимовича, суддї хоч і признали, що їх кинено зі злим наміром, але не знайшли підстави приписувати се Шепельському. В кінцї на домаганє Максимовича зроблено ревізію в домі Шепельських і на шиї самої господинї знайдено мішочок, в якім була суха трава і якась річ, подібна до кавальчика засохлої землї. Шепельська

заявила, що ту траву привіз її муж із Жовкви, де він дістав її як сьвятість у тамошнім василянськім манастирі, з гробу сьв. Івана Сучавського, та що вона носила ту траву в часї вагітности побоюючись пороненя. Суддї розглянули траву і переконали ся, що то була материнка, а земля була вирвана разом із нею. На підставі того признали духовні суддї обжалуване за чари безпідставним, що зчинило ся через бабські сплетнї та видумки. Для оправданя Шепельських приказано їм відприсягти ся в присутности пятьох почесних сьвідків*).

В 1714 р. летичівський маґістрат дістав письмо від мельника Івана Боровського з просьбою, прочитати його на повній радї маґістрату. Боровський домагав ся від города належної йому суми, загрожуючи, що коли його не заспокоять, він звернеть ся до відомих йому таємних способів; він запевнював, що може знищити городські греблї і млини та що летичівські міщани повинні молити Господа за нього і приносити жертви до церкви, що він будучи в городськім млинї, не діткнув ся рукою каміня, з чого вийшли

*) Тамже, ч. 51—54.

би злі наслідки для города. Маґістрат так налякав ся того письма, що зараз затягнув його в ґродські книги*).

Коли була довго посуха, загальна думка приписувала те нещастє злим намірам жінок чарівниць. Звичайно вишукували винуватих при помочи так званого плавленя відьми. Як сам забобон, так і спосіб вишукуваня винних були не місцевого походженя. В тогочасних французьких і німецьких процесах знаходимо те саме віруванє, з тим самим ритуалом розсліду, схожим із нашими процесами аж до найменьших подробиць. На потвердженє занесеня того звичаю з заходу ми вкажемо на ту обставину, що в обох надибаних нами процесах ініціятива плавленя належить до осіб шляхоцького стану.

У книзї дубенського маґістрату знаходимо під 1711 р. замітку про те, що завідатель того маєтку, шляхтич Федір Ковнацький, покликуючись на старі звичаї, зажадав від маґістрату, аби він випробував водою міщанок підозрених Ковнацьким у наведеню посухи. Десять із указаних жінок арештовано тому, що вони не тонули в часї плавленя; маґістрат увіль-

---

*) Тамже, ч. 17.

нив їх одначе опісля за порукою на просьбу їх мужів*).

Далеко докладнїйше описано плавленє відьми в книзї ґродській камінецькій під 1709 роком. В часї посухи, що навістила тодї Поділє, властителї села Підфилипя, шляхтичі Дружковські, Нагурські, Локучевські і Руцинські нараджували ся над тим, що робити для усуненя нещастя. Дружковський настоював на тім, що посуху викликали зі злим наміром чарівницї. Для першої проби наказано тому селянкам носити ведрами воду з ріки Збруча через поля і поливати нею хрест, що стояв коло дороги в значнім віддаленю від ріки. Всї селянки сповнили приказ, тому підозрінє було відвернене від них. Для тих, що нараджували ся, стало ясно, що дощ задержує одна зі шляхтянок. Дружковський був винен своїй сусїдцї Яворській значну суму гроший. Два роки вже ухиляв ся він від сплати довгу, через що Яворська сильно переслїдувала його. Тепер він переконав своїх сусїдів, що власне Яворська викликала посуху. По спільній нарадї пороблено на березї Збруча потрібні приготованя, скликано на те місце всїх жителїв села і прикликано Яворську.

---

*) Тамже, ч. 15.

Коли вона прийшла, то на приказ Дружковського кинули ся на неї селяни, розділи до гола і звязали окремим способом, установленим для такого роду проб (великий палець правої руки привязували до великого пальця лівої ноги і так само ліву руку до правої ноги). Потім протягнено попід звязані члени вужевку і почато Яворську на бльоку підтягати в гору та опускати в ріку. Тому що вона тонула при тім, була признана невинною*).

Зрештою здержане дощу не було одиноким способом пошкодити засівам при помочи чарів. Не меньшу шкоду, по загальному переконаню, приносили так звані закрутки (жмут пшениці посеред ниви, скручений в узол). Так приміром у селї Мошках коло Озруча в 1723 р. посуджував шляхтич Ілля Духовський шляхтянок Любу і Анастазію Мошковських, що вони займають ся чарами і роблять закрутки. Коли-ж закрутка появила ся на ниві Нїкона Мошковського, то Духовський узяв ся відворожувати її, і при тім здибавши Любу Мошковську, ударив її так сильно в груди на відлїть, що вона аж упала на землю**).

---

*) Пор. книгу ґродську камінецьку, ч. 4021, карт. 311 і ч. 4022, карт. 3.

**) Пор. книгу овруцьку ґродську, ч. 3227, карт. 556.

В 1718 р. жалували ся в овруцькім ґродськім суді шляхтичі Немержицькі на своїх сусїдів шляхтичів Верповських і Ярмолинських за те, що вони „очарували і позакручували яру пшеницю позовників“ *).

Крім засївів можна було пошкодити чарами і всїм иньшим галузям господарства. Так примїром під 1710 р. записана в маґістратських книгах города Вижви справа обжалуваня міщанином Данилом Олефировичем жінки міщанина Микити Веремейчука за те, що вона володїє секретом здержуваня росту ярини. Неврожай капусти в своїм огородї приписував Олефирович тій обставинї, що попри той огород переходила часто обжалувана. Суд признав обжалуванє несправедливим і приказав Олефировичови перепросити обжалувану**).

В 1700 р. внесли до ґродського луцького суду шляхтичі Порванецькі і иньші особи жалобу на шляхтичів Березницьких і їх кревних за ріжні кривди і образи. Між иньшим жалували ся Порванецькі, що Бережницькі очарували їх стадо овець,

---

*) Архивъ Юго-Западной Россіи, ч. 4, т. I, ст. 388.

**) Антоновичъ, Колдовство, прил. ч. 10.

попривязувавши вівцям до ший кінські кости. Незадоволені тим Березницькі підмовили свою кріпачку Федониху, підозрівану селянами за чарівництво, аби пошкодила позовникам. Федониха хвалила ся публично, що пошкодить Порванецьким і почала їх очаровувати якимись вузликами, обливала водою дорогу на їх власности і ходила без дозволу до їх пасіки. Позовники завважали, що від тої пори почали гинути у них коні, худоба й дріб, а пасіка перестала приносити дохід. Вони не дістали з неї ні роїв, ні меду*).

В 1711 р. жалували ся в камінецькім ґродськім суді шляхтичі Стеблевські на селянина Івана Короваша за те, що наслідком виголошених ним заклинань у них згинув кінь**).

В 1708 р. розбирано в камінецькім маґістраті справу міщанина Олександра Божкевича, обжалуваного міщанином Стефаном Жульниченком, буцім він знає таємний спосіб, яким псує шкіри. Ся поголоска про Божкевича розширила ся не лиш у Камінці, але й у сусіднім Жванці. Маґістратський суд признав обжалу-

---

*) Тамже, ч. 2.

**) Пор. книгу ґродську камінецьку, ч. 4022, карт. 300.

ване неоправданим, засудив Жульниченка на грошеву кару і на арешт за клевету, наказав йому публично перепросити Божкевича та заборонив усім жителям загалом повторяти подібні поголоски про знахарство Божкевича під загрозою грошевої кари й арешту*).

Тепер наведемо кілька фактів про уживанє чарів на користь господарства. В тім напрямі маємо сьвідоцтва про уживанє чарів ремесниками для розширеня своїх доходів і позисканя замовлень. Так у 1704 р. відбув ся процес у Камінцї між майстром ткачем Іваном Затвардзяловичем і його підмайстром Василем Фіялковським із причини неточности в виплатї. Підчас розправи заявив підмайстер, що його господар послугував ся чарами для розширеня практики. Майстер знов зі свойого боку почав закидати Фіялковському, що він давав йому поради і способи до чарів. Із зізнань сьвідків виясняли ся обставини справи, при чім показало ся, що майже всї майстри звертали ся до тайних способів для збільшеня своїх зарібків. Способи були дуже ріжнородні. Найважнїйше місце між ними займав кусник шнура від

---

*) Книга камінецького маґістр. ч. 4440, карт 450 і 457.

дзвонів на дзвінниці. Коли Фіялковський учив ся ще ткацтва, завважав, що його господиня діставши такий кусник, обкурювала ним варстат пришептуючи щось. Коли в нового господаря забракло було роботи, він порадив йому сей спосіб і на його просьбу відрізав кусник шнурка на дзвінниці. Та слів для зашептуваня він не знав, тому й спосіб не показав ся добрим. Затвардзялович ужив тоді иньшого способу; він приніс із церкви антидору, намочив її у сьвяченій воді і обкропив нею варстат. Коли не вважаючи на те роботи таки не було, він позабивав у щілини варстату пасмики з того шнура, яким підкурював, а в кінці прикликав на поміч славну зі знахарства бабу Микитиху. Та обдарувала його якимось чорним порошком і порадила насипати його в холяви, при чім приговорювала: „Нехай до вас усьо добре привертає ся“. Запевнений про хосенність сього способу, майстер похвалив ся своїм товаришам. Один із них, Телицький, побіг зараз до Микитихи просити для себе такого добра; другий, Желиховський, сказав, що він його не потребує, бо він знає ліпший спосіб, який порадила йому мудрійша баба від Микитихи. Микитиха заявила в суді, що вона дає дійсно майстрам відомий їй порошок, від ужи-

ваня якого змагають ся замовленя, але він не може принести ніякої шкоди. Суд признав більшість обвинувачень негідними уваги, але опираючись на зізнанях майстрів, за кару, що вони послугували ся „бабськими забобонами“ та віруванями, постановив: Затвардзяловича усунути від обовязку цехмайстра до найблизших виборів; Телицькому і Желиховському займати на цехових сходинах останнї місця і сповняти цехові порученя також до найблизших виборів. Всї три повинні надто, відповідно до конфесії, дарувати до костела або церкви певну скількість воску*).

В 1707 р. внесли до камінецького маґістрату жалобу братчики церкви сьв. Николая на вдову Гапку з Острога за те, що вона замовивши в церкві богослужене, казала підчас нього свому синови відтяти на дзвінниці кілька кусників шнурка. Хлопця зловив на місцї проступка ученик братської школи і братство зажадало розслїду справи**).

В 1717 р. відбув ся у Камінцї процес між двома шинкарями, Маньковським і Колецьким за те, що останнїй розпустив

---

*) Антоновичъ, op cit. ч. 5—7.

**) Тамже, ч. 8.

поголоску про жінку Маньковського, буцїм то вона зваблює до себе людий через те, що держить у шинку роздобутий нею у ката кусник шнурка, на якім вішали злочинця. Вона буцїм то радила Колецькому уживати також такого способу. Суд признав сю поголоску клеветою і засудив Колецького на арешт і на кару зложеня 12 фунтів воску у маґістратській каплицї*).

Крім прибутку в господарстві і ремеслї чари могли принести користь і в ріжнородних підприємствах та зискати ласку осіб, якої потребували ті, що удавали ся до помочи чарів. Не рідко слуги та кріпаки звертали ся до чарів для позисканя прихильности панів, але їх обчисленя майже все минали ся з цїлею. Майже у всїх процесах, вичислюваних до тепер, бачимо, що маґістратські суди, які розбирали обжалуваня за чари, відносили ся до таких обжалувань мягко і поблажливо. Маґістратські урядники старали ся або угодово покінчити справу, або легкими карами та арештами запобігти шкодї, що могла по їх думцї вийти від чарів. Та в зовсїм иньше положенє вони попадали тодї, коли позовником виступав шлях-

*) Тамже, ч. 25—26.

тич, дїдич. Шляхтичі, представителї тодїшньої інтелїґенції, глядїли на чари не як на просте пристосоване знаня тайн природи, але приписували йому далеко поважнійше, антирелїґійне значінє. Побоюючись сильно чутливої шкоди від чарів, вони домагали ся, аби маґістрати пристосовували до обжалуваних ними осіб усю строгість маґдебурського кодексу, замісь звичаєвого права, основаного на народнїх поглядах на чари. Ось взірець процесу, веденого серед подібних умов.

В 1730 р. обжалував у кременецькім маґістратї дїдич Лука Малиньський свою кріпачку Мотруну Перісту за чари, домагаючись, аби з нею поступлено по всїй строгости закона. Пять сьвідків одно сїльчан зізнало, що Мотруна сказала в їх присутности такі слова: „Я маю вже паню в своїх руках; коби менї ще вдало ся позискати прихильність пана, то я бояла би ся тодї лиш одного Бога". Надто зізнали два сьвідки, що обжалувана в суперечцї з ними відгрожувала ся їм ось як: „Тодї твої відносини поправлять ся і повіддаєш свої доньки, як виросте тобі на долони волосє. Ти будеш такий бідний і голий, як гола твоя долоня". Обжалувану переслухали в маґістратї. При переслуханю вона сказала: „Я спускаю ся

на Господа Бога, на пана і на паню; аби місяць сьвітив на до мною, а зьвізди колом побю. Чи я признаю ся, чи ні, однаково, я все мушу згинути". Суд признав таке зізнанє недостаточним і стосуючись до параґрафів маґдебурського права, віддав обжалувану на тортури. Три рази розтягали їй члени бльоками й шнурами, три рази прикладали до неї розжарене зелїзо, вона запевнювала постійно, що не знає нїяких чарів та що її обжалувано на підставі сплетень, рознесених її сусідкою Корнихою. Суд розглянувши зізнанє, не вважаючи на заперечуваня обжалуваної, опер свій присуд виключно на зізнанях сьвідків і приложивши до неї всю строгість маґдебурського кодексу, засудив її на смерть, головно за погрози звернені до дїдичів*).

В процесї, згадуванім уже висше, в якім обжалувано селянку Анастазію Іваниху за чари, між иньшим закидано їй, що вона порадила якомусь слузї Нїмцеви спосіб для позисканя прихильности його пана. Обжалувана призпала ся, що дійсно на просьбу Нїмця дала йому три корінцї зїля званого „ручкою пресьвятої Богородицї" з порадою, щоб він умивав ся ним, відмовляючи молитву до Богородицї. При тім дала йому землю

*) Тамже, ч. 34.

з під того зїля, примовляючи при тім: „Так як усї ми любимо божі дари, що виростають із тої землї, так най усї пани люблять тебе і показують тобі свою ласку“. Засуд у тій справі не заховав ся нам*).

В 1733 р. засудив каптуровий суд подільського воєводства 8 селян за розбій. При розправі виявило ся між иньшим, що обжалувані вибираючись на розбій пробували забезпечити поводжене свого підприємства чарами. Між засудженими були три брати: Семен, Іван і Микола, яких мати, знаючи про задуманий ними похід, вимовляла перед тим над ними якісь таємничі заговори, що мали забезпечити їх підприємство**).

В 1749 р. переслухано в камінецькім ґродськім судї сїмох селян і одного шляхтича з села Пудловець, обвинувачених за те, що без відома двора викопали на землях села скарб. Із зізнань показало ся, що обвинувачені не знайшли скарбу, хоч дуже пильно шукали за ним чотири неділї. Бажаючи підпомогти своїй справі, вони звертали ся навіть до чарів. Ціла справа представляєть ся так на підставі зложе-

*) Тамже, ч. 61.

**) Тамже, ч. 39.

них зізнань: Два селяни вертаючи нічю з церкви, побачили падучий аероліт. Вони виснували з того, що то горять гроші, і запросивши кількох сусідів вибрали ся відкопувати скарб. Попрацювавши кілька ночий натрафили на тверду поверхню, якою була камінна плита, та поки відчистили плиту від землї, плита щезла. Тодї постановили шукати помочи й поясненя справи у ворожки. Один із них поїхав до сусїдного села Пораївки і зайшов до знахарки. Увійшовши до хати зажадав, аби ворожка згадала, в якій справі він приїхав. Ворожка вилляла віск і заявила, що йому трафило ся нещасте в господарцї. Селянин мовчав. Тодї ворожка вилляла другий раз віск і розглянувши його уважно заявила, що розходить ся про розшукане скарбу; що гроші дійсно закопані в тім місцї в мідянім кітлї, але лежать трохи далї на захід від викопаної ями; що треба копати далї і тодї по черзї покажеть ся в землї великий камінь, потім грузь, потім чорні черепки, а в кінцї гроші; що гроші належить виймати на цовнї місяця, нічю, по тім, як у друге запіють когути. Підбадьорені тими подрібними вказівками, шукачі скарбу копали далї яму по ночах цїлі чотири недїлї, але крім обпалених

цегол та черепків із горшків не знайшли нічого. Огонь, який вони розпалювали сидячи в ямі, звернув на себе увагу сусідів, які зі свого боку приймили його за полумя горючих гроший. Незалежно від перших шукачів скарбу зложила ся друга компанія і почала копати яму недалеко від них. Нарешті економія дізнала ся про ті підприємства і арештувала обі компанії. Із зізнань старих людий показало ся, що на місці, де копано, була колись давно занехана цегольня; завдяки віруваню і подрібним вказівкам ворожки шукачі скарбу потратили багато праці і часу та попали ще під слідство і арешт*).

Не менше пристосоване, як у господарстві, мали чари і в юридичній практиці того часу. До них звертали ся не лиш аби викрити винуватця, але й аби укрити проступок. При помочи чарів можна було, як думали, не лише приневолити сьвідка, аби сьвідчив по бажаню в судї, але й відвернути почутє болю в часї тортур. В иньших випадках судді і виконавці засудів повинні були вважати, аби винні й обжалувані не нарушували потайними способами нормального перебігу юридичного процесу. Коли притрафляла ся кра-

*) Тамже, ч. 64—64.

діж і не було кого обвинуватити за неї тоді послугували ся чарами, аби віднайти злодія. Так на приклад із справи, розбираної в камінецькім маґістраті 1710 р. довідуємо ся про такі подробиці: У маґістратського радного Станїслава Сьвятовича пропав таріль; він підозрівав за крадіж свою слугу, міщанку Костецьку; остання, бажаючи очистити себе від підозріня, стала постити в неділї, переконана, що через те викриєть ся злодїй. Тим часом захорувала жінка Сьвятовича і вмерла; тоді Сьвятович обжалував перед судом Костецьку за спричинене смерти його жінцї, твердячи, що вона постячи в неділї правдоподібно задумала „безголовє" його жінцї*).

В 1717 р. розбирано в камінецькім маґістратї справу взаїмної образи між міщанками Фарановською і Фурикевичевою між иньшим за те, що Фарановська розпустила неправдиві вісти про противницю по тім, як її прикликувано до дому для вороженя. Вона при помочи переміреня води мала вгадати, хто вкрав хустку Фурикевичевої, але замість бажаної вказівки розпустила поголоску, що в домі

*) Книга камінецького маґістр. ч. 4440, карт. 521.

Фурикевича дієть ся щось недобре тому, що підчас перемірюваня води вона бухнула полумям*).

В 1738 р. розбирав барський замковий суд жалобу шляхтича Василевського на шляхтича Скоржевського: Василевський запевнював, що пропалу у нього конину украв Скоржевський і на доказ предложив сьвідоцтво, видане знахарем, або „фальшивим пророком“, як його називає документ. Суд оправдав Скоржевського, а Василевського засудив на $2^1/_2$ гривни кари за те, що шукав помочи у знахаря та кланяв ся чужим богам**).

В 1740 р. був у городі Олиці пожар. За підпал обжалувано ковалів по вказівкам знахарки і ті ледви змогли оправдати ся. Зі справи видно, що та сама ворожка давала інформації в справі вишуканя винуватців крадіжи, що притрафила ся тамже***).

В тім самім городі притрафила ся два роки пізнійше значна крадіж у домі міщанина Павла Савоновича. Для викритя винних він звернув ся до ворожки, міщанки Казанихи, а та сказала, що крадіжи

*) Антоновичъ. op. cit. ч. 24.
**) Тамже, ч. 43.
***) Тамже, ч. 45.

допустила ся його жінка й її брат, Григорій Чайковський. Справа пішла перед маґістратський суд, який оправдав обвинених, а Савоновича засудив на тиждень арешту за те, що ходив до ворожки. Ворожка була засуджена за фальшиві інформації на 50 буків*).

В 1719 р. камінецький маґістрат підозріваючи у ворожбитстві попадю з села Устечка, засудив її на тортури з наміром, здавити безнастанні випадки в тім селї злодїйства, розбоїв і чарівництва**).

В 1710 р. вніс був до луцького ґродського суду жалобу димерський староста Петро Лоско на свого слугу Франца Рогозинського за те, що той украв у Лоска 800 червінцїв і потім ходив до ворожбитів, бажаючи укрити свій проступок***).

В 1736 р. розбирав замковий барський суд справу шляхтича Самійла Галузинського, який закидав селянинови Трохимови Лукашенкови крадїж вола у себе. На доказ привів позовник сьвідка, шляхтича Андрія Сохацького; та Сохацький зложив суперечні зізнаня, а в кінцї признав ся, що Галузинський підкупив його,

*) Тамже, ч. 48.
**) Тамже, ч. 29.
***) Тамже, ч. 14.

аби сьвідчив фальшиво. Тоді Галузинський заявив судови, що обжалуваний Лукашенко разом зі своєю тещею очарували Сохацького і приневолили його складати непевні та фальшиві зізнаня перед судом на шкоду позовника. Суд розібравши справу оправдав Лукашенка, а Галузинського засудив на кару за фальшиве обжалуванє, при чім лишив йому право доходити страт на Сохацькім*).

В 1724 р. приставив до камінецького маґістрату дїдич Верещатинський свого кріпака, Василя Гуцула з домаганєм, узяти його на тортури, бо він підозріває його за крадїж коний та волів і за зносини з опришками. Підчас тортур обжалуваний не показував нї при розтяганю членів, нї при запіканю огнем звичайних признак болю. Він не признав ся нї до чого і підчас тортур був спокійний, не стогнав і не кричав. Суд засудив його одначе на смерть на тій підставі, що дїдич із пятьма иньшими шляхтичами ствердив присягою своє підозрінє. Брак признаня обжалуваного поясняв маґістрат тим, що він безсумнївно мав при собі чари та наслїдком того підчас тортур „прояв-

*) Тамже, ч 42.

ляв завзятість і терпливість, незвичайні для людського тіла".*)

Коли звернемо увагу на предмети і на самі способи чарів, то переконаємо ся, що тайна сила припускаєть ся в таких предметах, або в таких ділах, які вражали Фантазію незвичайністю, рідкістю або дивацтвом форми, то знов у предметах та ділах звичайних, які одначе набирали тайної сили від злученя з иньшими предметами та ділами, незвичайними в буденнім житю, від уживаня для таких цілий, для яких предмети по свому призначеню не могли служити, або в кінці від сповнюваня над ним хочби звичайних діл, але в відворотнім порядку. При тім кождий предмет або діло, яких значінє або прикмети не були в повні зрозумілі і відомі, давали причину до підозрінь про їх тайне значінє Чим меньше було реального знаня, а заразом чим меньше розслїджених предметів, тим ширший круг отвирав ся для містичних гіпотез і підозрінь. Для всіх було очевидне, що ріжні зела місцевої Фльори визначують ся лїчничими або шкідливим прикметами. Та розслід тих прикмет не підлягав критичному опрацьо-

*) Архивъ Юго-Западной Россіи, ч V, т. 1, ст. 302.

ваню. Про них довідували ся лише повільною, припадковою, емпіричною дорогою. Зібравши трохи даних у тім напрямі, припускали царину невідомого далеко ширшою, як вона була в самій річи, і тому то зела давали улюблене поле, на якім знахарі шукали корисних і шкідливих прикмет для своєї штуки. Суспільство глядїло на ростинне царство як на багатий запас утаєних засобів, і тому кожде уживанє зел уважало дуже серіозним цїлючим або ворожим собі лїком.

Зел уживано з чарівничими намірами в найріжнороднійших формах: сьвіжі, товчені, сушені, а найчастїйше у відварі. Відвар призначувано на питє, на купіль, а найчастїйше для таємничого обливаня, підливаня і переливаня. Тому що обливати не можна було нїкого проти його волї і небезпечно, то для того уживано ріжних хитрощів: обливали дану особу підчас сну або в безпамятно-пянім станї, або ще частїйше переливали їй дорогу, припускаючи, що той спосіб викличе наслїдок, коли чоловік або зьвір перейдуть через переляте місце. В дїйсности узнані або здогадні прикмети зел були секретом знахарів. У більшости випадків вони не називали того зіля, якого уживали. Перед судом уживали вони найчастїйше терміну

зїлє і лиш у рідких випадках, будучи відповідно у труднім положеню, подавали докладнїйші поясненя. Між актами, які ми переглядали, лиш чотири рази названі ті зела, яких уживано з лїчничою або чарівничою метою. І так: потовчену гірчицю признавано ліком; корінь полину разом із иньшими найдивачнїйшими складниками уживано як лїк проти безсонницї; чемериця була знана як річ, що відіймала сьвідомість і усувала подружню заздрість, і в кінцї зїлє, зване „ручкою пресьвятої Богородицї“ ношено для позисканя ласки знатних осіб*).

Та крім спеціяльних прикмет зел подибуємо вказівки на віруваня, що загалом із цьвітом зела могла хороба переносити ся від одної особи до другої і тому вважано небезпечним брати або давати цьвіти незнаним особам**).

З поміж зьвірів признавано відповідними для чарів або такі, що звичайно викликують відразу своїм зверхнїм виглядом, або такі, над якими переведено незвичайні чинности. Вірувано приміром, що вийде особлива шкода, коли під голову сплячого підложить ся жабу в глиняній

*) Антоновичъ, op. cit. ч. 35, 38 і 61.
**) Тамже, ч. 67.

посудині; не менше шкідною вважала ся шкіра змиї, скинена весною підчас лїненя. Смерть могла вийти від курки, коли вона на приказ ворожки піяла замісь когута під чиїм вікном; зчищене кота шкодило в кінцї здоровлю його властителя*).

Деякі части домашних зьвірів служили також до чарів, пр. ріг служив для поміщуваня найріжнороднїйших шкідних предметів, які бажано підкинути на подвірє сусїда. Лайном худоби замазувано рот упиря перед спаленем, як се бачимо у справі про спалене Матковського**).

Особливу силу приписували деяким металям. Золото приміром, мабуть силою своєї цїнности входило в склад лїчничих препаратів. Зелїзо уважано символом сили і закопувано під порогом дому, аби надати зелїзну силу здоровлю доматорів. В основі того віруваня лежало те саме переконане, що й при переливаню дороги.

Води уживано в найріжнороднїйших випадках. При ужитю звісних заговорів вона служила для всїх форм обливань, так само як відвари з зел. Та крім того мала вона й спеціяльне значінє. Водою лїчили від переполоху, переливаючи ту

*) Тамже, ч. 18, 19, 21, 58.

**) Тамже, ч. 51, 53, 55.

хоробу разом із водою на пса. Окремими способами перемірюваня води пізнавано злодія. В кінці вода служила одиноким способом для перерваня посухи. Для того поливали водою з ріки придорожні хрести і в ній плавили відьом, як висше вказано*).

Сам чоловік, члени його тіла, пожива, напитки, одіж і всї домашні предмети представляли також богатий матеріял для чарів.

Обрізане волосє і нігті могли служити як для виліченя, так і для спровадженя хороби. Ми бачили, що для першої цїли обрізували хорому нігті, витинали кілька пасмиків волося і з ріжними иньшими річами забивали в одвірки дверий осиковими кілками. Підкидуванє відрізаного волося, особливо під подушку, уважано дуже шкідливим для здоровля. Зубів і загалом костий мерця уживано для приспішеня замужя**).

Земля, виймлена з слїду чоловічого, могла служити також до тої цїли, хоч могла уживати ся і для иньших, дуже шкідливих намірів. У кінці всї части людського тїла підпадали при лїченю під окремі

*) Тамже, ч. 15, 24, 59, 60.
**) Тамже, ч. 19,22.

містичні способи, при чім переважно перевязувано їх червоними нитками і тасьмами зі специяльними заговорами та зашептуванями.

Всї майже річи, уживані за поживу або напитки, служили предметами чарів, хоч не самі собою, але як найлїпший спосіб для того, аби приневолити кого зажити примішаний до їди або напитка якийсь знахарський предмет. Із наведених актів бачимо, що знахарські предмети домішувано до борщу, пирогів, муки, пшона, маку, яєць і и. *)

Понадто уживано інколи предметів поживи самих для себе до чарівництва, але в такім випадку той, що послугував ся ними, не числив, що вони будуть споживі, а навпаки, надавав їм найоріґінальнійші призначеня. Так примiром колач, виліплений з сирого тіста і повішений на дереві, наводив страх на властителя саду і члени маґістрату вважали потрібним особисто оглянути його. Не меньше страшним уважано пиво, коли його виливано по кроплї через ніж при відповідних заговорах.

З цитованого оповіданя про обливане частий тїла сирваткою бачимо, яку містичну

*) Тамже, ч. 4, 27, 58.

силу приписувано злобному уживаню предметів поживи*).

Меньше подибуємо вказівок про уживанє частий одежі до чарів. У всякім разї відірванє кусника одежі уважано підозреним чином. При розборі одної справи про чари немаловажну ролю відограли слова сьвідка про те, що обжалувана відрізувала колись у позовниці кусник пояса**).

Ремесники для поправи своїх справ сипали порох у холяву***).

Зпоміж предметів домашнього побуту ми вже бачили значінє, надаване ниткам при лїченю хороби. В звязку з тим стояло й знахарське значінє веретена. В 1742 р. була обжалувана в дубенськім маґістратї за чари Параска Янушевська через те, що прийшовши до церкви в день Маккавеїв, згідно зі звичаєм, — сьвятити зїлє, всунула в нього веретено, перевязане червоною лентою. Маґістрат зажадав від неї поясненя значіня веретена, але Янушевська налякавши ся слїдства щезла з города і не могла бути приставлена до суду****).

---

*) Тамже. ч. 28, 33.
**) Тамже, ч. 28.
***) Тамже, ч. 5—7.
****) Тамже, ч. 50.

Велике значінє для чарів мав шнурок загалом, а особливо такий, що служив для специяльної цїли. Ми бачимо, як ремісники уважали дуже корисною річею для позисканя більшого числа замовлень забиванє шматочків шнурка в щілини своїх варстатів, при чім пробували дістати або шнурок від дзвона на дзвіннйцї, або той, на якім вішано злочинця*).

Потрясанє шнурком уважано загалом чимось шкідливим. В 1710 р. жалував ся в камінецькім маґістратї сьвященник Іван Ставицький на жінку сьвященника Бабиженка за те, що остання грозила його жінцї смертю, говорячи: „Попадя буде пухнути і її роздує і вона трісне“. Зараз за тим обжалувана почала ходити попри ворота Ставицького і потрясати шнурком, у чім добачував він незаперечні чари**).

Багато родів чарів звязувано з домашнїм огнищем. Забиранє з печі вугля і печини (видертих кусників із печі) уважано дуже шкідливим дїлом, яке могло принести шкоду здоровлю й господарству, а так само перекидуванє тих предметів із свойого подвіря на чуже. Сам огонь служив коли не для чарів, то для ворож-

*) Тамже, ч. 5—8 і 25—26.

**) Тамже, ч. 11.

битства. При помочи огню пробувано віднаходити злодія, а розжареним вуглем ворожено про поворот милої особи*).

Ще ліпшим предметом для ворожби уважано віск. Його топили, виливали на воду і вдивлювали ся в припадкові його закарлючки, силкуючись вивести з того вказівку, як поступити в початій справі. Сей спосіб оповіджений докладно в цитованій справі про відкопуване скарбу**).

Смолу і деготь, мабуть наслідком завважаних дезінфекційних прикмет, уважано специфічними предметами, конечними при паленю упирів. Ми бачили, що одному з них перед смертю завязали очи шматою, намоченою в смолї, а другого спалили в бочцї зі смолою***).

В кінцї між предметами домашнього побуту важне значінє приписувано сьмітю. Не рідко вивязували ся процеси за викидуванє сьмітя в чужу загороду, при чім приписувано все тій чинности містичне значінє і виновникови приписувано намір очарованя сусїда****).

---

*) Тамже, ч. 24, 51, 53, 66,

**) Тамже. ч. 64.

***) Тамже, ч. 55.

****) Тамже, ч. 23, 36.

Навіть виповнюванє релїґійних обрядів могло, як думали, обернути ся в дуже шкідний предмет для чарів, коли ті обряди сповнювано серед ненормальних умов. Такі чари уважано найнебезпечнійшими і в загальнім переконаню вони потягали за собою смерть тої особи, на безголовє якої були задумані. До таких способів зачислювано отсї чинности: Коли хто ставив у церкві перед образом сьвічку, задумавши на душу другого, і обертав її полумям у долину. Так само можна було причинити шкоду ворогови через піст на його безголовє; в такім випадку належало постити в скоромний день і переважно в неділю. Загалом смертоносну силу приписувано проклятю, особливо коли його повторювано уперто і часто*).

В кінці кожда чинність, що виглядала дивно, безцїльно, або звертала на себе загальну увагу, хочби в дїйсности зовсїм невинна, будила підозрінє про чарівництво, а іноді й цїлковите переконанє про нього. Таким було приміром віруванє в злобне значінє для засївів закруток, у чарівництво жінок, коли вони

*) Тамже, ч. 41.

виходили нічю з дому розібрані, а навіть коли являли ся нічю на вулиці і т. и.

Розумієть ся, всї перечислені предмети і чинности рідко могли принести користь або шкоду самі собою. Для наданя їм таємної сили треба було знати формули окремих заговорів, заклинань і зашептувань, які могли звернути силу даного предмету або чинности до тої цїли, до якої стремів той, що уживав їх. Очевидно тих формул не виявлювано в судї; зрештою з кількох здибаних взірцїв можна судити, що вони були доволї прості і позбавлені всякого містично-релїґійного характеру. Заклиначі заявляють у своїх формулах бажаня, аби спосіб впливав так, або інакше. Уживають також уподібнень і порівнань, як примір ом заклинане при закопуваню зелїза під порогом, або звертають ся з молитвою до Христа, Богородицї і сьвятих, або в кінцї вимовляють припадкові слова, що не мають навіть нїякого звязку одно з другим.